

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Здійснено спробу осмислення методологічних засад дослідження проблематики верховенства права в цивільному судочинстві. Обґрунтовується теза, що в ході реформування судової влади та судочинства важливе значення має теорія правосуддя у цивільних справах. Методологія як частина цієї доктрини визначає наукові прийоми, способи, методи вивчення явищ правової дійсності. Від того, наскільки точно буде пізнано природу правових феноменів, виявлено закономірності та суперечності в розвитку суспільних відносин, які регулюються правом, залежить успішність перетворень. Вітчизняна правова система перебуває лише на етапі сприйняття ідей щодо верховенства права, що актуалізує подальше всебічне осмислення цього правового явища, його цінності для національного права, зокрема з позиції гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу.

Ключові слова: методологія дослідження, верховенство права, принципи цивільного судочинства, загальноправові методи дослідження, судово-ва реформа.

Zubach Vasyl. Methods of researching the rule of law in civil proceedings

The article attempts to comprehend the methodological foundations of the study of the rule of law in civil proceedings. The author substantiates the thesis that in the course of reforming the judiciary and judicial proceedings, the theory of justice in civil cases is of great importance. Methodology as a part of this doctrine defines scientific techniques, methods, and methods of studying the phenomena of legal reality. The success of transformations depends on how accurately the nature of legal phenomena is understood, and how well the regularities and contradictions in the development of social relations regulated by law are identified. The national legal system is only at the stage of perception of the ideas on the rule of law, and this actualizes further comprehensive understanding of this legal phenomenon and its value for national law, in particular, from the perspective of harmonization of Ukrainian legislation with the law of the European Union.

Key words: *research methodology, rule of law, principles of civil procedure, general legal research methods, judicial reform.*

Вступ. Питання методології у структурі авторського вивчення теоретико-прикладних проблем верховенства права в цивільному судочинстві становлять особливий інтерес. Йдеться про важливість формування логічно завершеної концепції реалізації верховенства права в усіх сферах правового регулювання. З огляду на сучасні законодавчі підходи можна констатувати, що вітчизняна правова система перебуває лише на етапі сприйняття розглядуваних ідей, що лише актуалізує подальше всебічне осмислення цього нового правового явища, його цінності для національного права, зокрема з позиції прискорення й оптимізації процесів уніфікації та гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу. Вважаємо, що для юридичної науки нині ключове завдання – обґрунтування сутності та можливих елементів такої концепції.

Не буде перебільшенням стверджувати, що основна увага й зусилля під час розроблення концепції перетворень мають бути сконцентровані на проблемах судової влади та правосуддя. Як свідчить досвід функціонування вітчизняної державності, становлення незалежної та самостійної судової влади в Україні має безперервний характер. Лише за останні роки і, як ми вважаємо, без належної теоретичної аргументації та врахування правових і соціокультурних традицій нашого суспільства, законодавцем було підтримано юридичні ініціативи, спрямовані на формування нового суддівського корпусу, визначення нових процедур кваліфікаційного оцінювання суддів, різноманітних конкурсних етапів на право обіймати посаду судді, підстав для екстраординарних перевірок суддів на доброчесність і низку інших. Деякі законодавчі рішення стосувалися можливих шляхів вирішення накопичених проблем у сфері цивільного судочинства та створення єдиної судової практики.

Такими вбачаються характерні риси сучасного періоду розвитку судової системи. Ще ніколи питання забезпечення права на судовий захист і справедливості судового розгляду, визнання й поваги до прав і свобод людини та громадянина, цінності правосуддя не стояли настільки гостро. У цьому заслуга європейського вибору українського народу. Судова влада та належні судові про-

цедури – системотворчі чинники діяльності сучасних демократичних, правових держав. В умовах нечуваної підтримки західних країн необхідно продовжувати розпочате реформування, і зокрема у сфері цивільної юрисдикції, запозичуючи позитивний зарубіжний досвід, досягти поставленої мети – європеїзації правосуддя у цивільних справах, в основі здійснення якого доступність суду та верховенство права.

Чималу користь у світлі проблем, що розглядаються, може принести звернення до методологічних засад дослідження верховенства права в цивільному судочинстві. Тому **метою цієї статті** є аналіз можливих методів дослідження верховенства права у цивільному судочинстві.

Стан розробки проблеми. До методологічних питань верховенства права в цивільному судочинстві зверталися Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, О. В. Гетманцев, К. В. Гусаров, А. Г. Гулик, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Ю. Д. Притика, І. О. Ізарова, Г. П. Тимченко, С. Я. Фурса, М. М. Ясинюк та інші вчені-процесуалісти. Проте доктрина верховенства права перебуває на етапі свого концептуального осмислення, в тому числі з позиції методів пізнання явища, що розглядається.

Виклад основного матеріалу. Методологія передуює проведенням змін. Реформування правосуддя має завжди ґрунтуватися на незадовільних оцінках його сучасного стану, розумінні реальних причин такого становища, а відтак – на визначенні послідовності дій, що сприятимуть усуненню наявних помилок і недоліків. Значення теорії правосуддя у цивільних справах у цьому сенсі складно переоцінити. Методологія як частина розглядуваної доктрини визначає наукові прийоми, способи, методи вивчення явищ правової дійсності. Від того, наскільки глибоко та точно буде пізнано природу правових феноменів, виявлено закономірності та суперечності в розвитку суспільних відносин, які регулюються правом, багато в чому залежить успішність заявлених перетворень. Проте варто підкреслити, що належним чином потенціал наукових знань щодо методології в правознавстві нині не використовується. Неодноразові згадки західних партнерів про необхідність створення дієвого механізму реалізації верховенства права змушують критично оцінювати ключові результати вітчизняних реформ.

Однією з причин такого становища, на нашу думку, варто назвати відсутність взаємозв'язку між законодавчим процесом і теоретичними розробками, зокрема в галузі методології правознавства та вирішення проблем правозастосування. Нині немає реального наукового супроводу перетворень, що проводяться. Немає попиту на якісну підготовку законодавчих актів у всіх сферах правового регулювання, хоча потенціал вітчизняних наукових шкіл досить очевидний. Деякі дослідники такий стан пов'язують із відсутністю усталених звичаїв законодавчого процесу [1, с. 67, 68].

Повернемося до методологічних засад (принципів) дослідження проблеми верховенства права в цивільному судочинстві. На основі яких прийомів і способів можливе пізнання цього правового явища? Від обраних методологічних підходів залежить підсумковий результат наукового дослідження. Це не може не зумовлювати особливої уваги до методів вивчення, що застосовуються юридичною наукою. Значення методології у такому контексті складно переоцінити, особливо на тлі мінливих суспільних відносин і нових очікувань та потреб суспільства та держави. Здавалося б, нову редакцію ЦПК України ухвалено зовсім нещодавно, але дискусії з багатьох питань правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин не припиняються. Не остання роль у таких дискусіях належить, на нашу думку, методам юридичного дослідження. Спробуємо в цих непростих умовах далі обґрунтувати авторське бачення методології пізнання проблеми верховенства права в цивільному судочинстві.

Вихідною тезою авторської позиції є розгляд методології як галузі наукового знання, на формування якої значний вплив справляє філософська наука, і зокрема філософія права.

Наступна теза, покладена в основу пропонованої точки зору з питань методології: методи дослідження – об'єктивні за своєю природою. Правові науки для пізнання сутності правових явищ, що вивчаються, використовують одну й ту саму систему методів, прийомів і способів. Не існує таких методів, які застосовні лише в одній сфері наукового знання і не могли б бути з успіхом використані в іншій. При цьому вибір того чи іншого методу, звісно, залежить від цільових установок конкретного вченого. Проте це зовсім не означає, що якісь методи не можуть бути застосовні в рамках проведених наукових досліджень.

Ще одне положення, на яке б хотілося звернути увагу, – роль методології. Варто, мабуть, виділяти її роль у формуванні нового знання щодо предметів, які досліджуються. Однак значення методології цим не вичерпується. Йдеться про такі її функції, як: систематизація і перевірка отриманих теоретичних знань. Стосовно цивільного процесуального права можна виявити зворотний зв'язок із загальнотеоретичною правничою наукою, що розробляє фундаментальні поняття і категорії. На їхній основі вже формується понятійно-категоріальний апарат цивільної процесуальної доктрини і законодавства, основні інститути, стадії та провадження судового процесу.

У контексті питань, що розглядаються, не можна оминати й проблеми співвідношення наукового знання та методології. Тут необхідно зазначити, що, з одного боку, без методології неможливе отримання нового знання, з іншого – кожен науковець для досягнення своїх дослідницьких цілей по-різному використовує наявні методологічні прийоми і способи пізнання.

Наступна теза стосується значення діалектики як загальнонаукового методу дослідження. Діалектика, як нам видається, і сьогодні не втрачає своєї значущості. Хрестоматійним уже стало її розуміння як методу вивчення або навіть філософської підстави пізнання законів розвитку природи, суспільства і мислення. В її основі – всебічний погляд на досліджуваний предмет, що враховує всі можливі протилежні позиції.

Діалектичний підхід знаходить доволі широке застосування в сучасній цивільній процесуальній доктрині. Зокрема, Г. П. Тимченко, аналізуючи принципи цивільного та адміністративного судочинства в їхньому взаємозв'язку, філософсько-світоглядною основою дослідження називає категорії і закони діалектики, застосування котрих дозволило дати всебічну характеристику і оцінку розглядуваних явищ, сформулювати на основі накопиченого досвіду і знань, їх критичного сприйняття і переосмислення нові наукові висновки і гіпотези, провести необхідні узагальнення щодо предмета, який вивчається [2, с. 4].

М. П. Курило основоположним методом дослідження проблем єдності цивілістичного процесу вважає принципи, закони і категорії діалектики, які дозволили виявляти істотні відмінності поглядів на цивільне судочинство України, провести багатоаспектний ана-

ліз напрямів його безперервного руху, врахувати об'єктивні суперечності в розвитку на сучасному етапі, обґрунтувати найбільш оптимальні й ефективні шляхи їх вирішення в умовах перманентності змін права і суспільства, створення адекватної їм правової практики [3, с. 6].

Для Т. А. Цувіної діалектичний метод становить методологічну основу дослідження принципу верховенства права та застосовний для з'ясування його природи та змісту, міжсистемних зв'язків, співвідношення міжнародно-правового й внутрішньодержавного регулювання в аспекті реалізації вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і чинного цивільного процесуального законодавства [4, с. 5].

Приклади використання діалектики в новітніх дослідженнях актуальної проблематики цивільного процесу можуть бути продовжені. Це ще раз засвідчує затребуваність діалектики як загальнонаукового методу пізнання явищ. Незважаючи на зайву ідеологізацію в минулому, цей метод наразі зберігає свою прикладну цінність, доповнюючи і розвиваючи систему нових принципів наукових досліджень.

На нашу думку, у дослідженнях проблем верховенства права діалектичні підходи можуть також знайти своє застосування. Актуальним є осмислення цивільного судочинства з точки зору доктрини прав людини, системи його принципів, а також виходячи з пріоритету верховенства права у повсякденній правозастосовній діяльності, тенденцій розвитку та важливості досягнення значного ступеня спільності національного права з правом Європейського Союзу, необхідності вирішення проблем правозастосування та формування усталеної судової практики тощо.

Ще одна теза може бути сформульована так: вплив праворозуміння на з'ясування сутності верховенства права в цивільному судочинстві. Як відомо, вибір того чи іншого типу праворозуміння визначає напрям наукового пошуку, формує його світоглядну основу. Позитивізм, тривалий час пануючи у вітчизняній юридичній науці, справляє і сьогодні значний методологічний вплив на аналіз цивільного процесуального права як системи формально визначених правил поведінки, санкціонованих державою. Проте з плином часу очевидно, що це не єдиний можливий зріз наукового дослідження.

Цивільне судочинство можна аналізувати з різних позицій, у тому числі з позиції дієвості механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина як одного з основних критеріїв ефективності державної влади. Така постановка питання, втім, не може не припускати і виявлення певних цінностей, що забезпечуються державою, визначення їхнього значення для становлення особистості, суспільства і держави. Ця теза може бути застосовна і до здійснення правосуддя у цивільних справах. Еволюція судової влади та правосуддя здебільшого спричинена саме змінами цінностей (ідей) на тому чи іншому часовому проміжку розвитку держави та суспільства. Історія вітчизняної державності лише підтверджує правильність цього висновку.

Яким цінностям сьогодні варто віддавати перевагу? Які очікування суспільства від судової влади? Які судові процедури є доцільними для захисту свого права різними учасниками судового процесу? Наскільки доступним є правосуддя, зокрема у фінансовому плані? Які чинники визначають ефективність реалізації прав і свобод людини та громадянина? З точки зору імплементації концептів верховенства права, ці питання мають першорядне методологічне значення. Акцентуючи увагу на проблемах верховенства права, критичних оцінках здійснення правосуддя, належному рівні процесуальних гарантій та порівнюючи з іншими європейськими взірцями, можна зробити вичерпний висновок про стан судової влади та судочинства в сучасній Україні. Це також дасть змогу зробити довгостроковий і точний науковий прогноз розвитку сфери, що розглядається.

В аспекті типології праворозуміння необхідно торкнутися і питання понятійно-категоріального апарату цивільної процесуальної науки. За допомогою понять і категорій, встановлення їх найважливіших взаємозв'язків відбувається пізнання досліджуваного предмета. Обґрунтованою в цьому сенсі є думка Х. А. Джавадова про методологічне значення понять і категорій для об'єктивації правової реальності та закріплення структури наукового знання. Автор переконливо доводить, що саме категорії визначають ту чи іншу сферу як предмет дослідження, встановлюють його межі. У поняттях втілюються найбільш значущі результати наукових досліджень. За допомогою визначення понять і встановлення співвідношень між ними відокремлюється цивільний процес як сфера

об'єктивної реальності, виявляється його структура, описується динаміка руху цивільної справи. У поняттях і категоріях знаходить свої прояви і наука цивільного процесу як система, що дає змогу на підставі наявного знання продовжувати його розвиток [5, с. 47].

Однією з характерних особливостей методології дослідження проблем верховенства права слід вважати використання загально-правових прийомів і способів. Зокрема, діяльнісний підхід давно і, на нашу думку, з успіхом застосовується для пізнання сутності багатьох правових явищ. Особливе місце цей метод посідає у структурі методологічного інструментарію вивчення цивільного процесуального права. Йдеться про погляд на цивільний процес із позиції динаміки розгляду і вирішення цивільної справи. Використовуючи цей метод, дослідник зосереджує свою увагу не тільки на окремих вузлових елементах цивільної процесуальної діяльності, а й аналізує таку діяльність у цілому.

Крім того, треба враховувати, що проблеми процесуального характеру багато в чому подібні, особливо в країнах, які не мають тривалих правових і судових традицій. Це відкриває широкі можливості для осмислення зарубіжного досвіду організації та здійснення правосуддя у цивільних справах, застосування порівняльно-правового методу в дослідженнях. Йдеться не лише про аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини. В аспекті дослідження проблематики верховенства права у цивільному судочинстві використання такого досвіду видається вкрай важливим. Порівняльне правознавство дає можливі приклади законодавчих рішень, які вже довели свою корисність. При цьому, очевидно, що мається на увазі не просте запозичення (копіювання) зарубіжних моделей. Тільки глибоке розуміння спільного і відмінного в національній і зарубіжній теорії та практиці здатне призвести до обдуманих кроків щодо вдосконалення законодавства.

Не може залишитися поза дослідницькою увагою й історико-правовий метод дослідження. Звернення до цього методу сприяє з'ясуванню витоків української державності, етапів героїчної боротьби нашого народу за свою свободу і незалежність, європейського вибору України. Вітчизняні правові пам'ятки є не лише віддзеркаленням непростой історії України та самотутніх рис національного характеру українців, вони дають змогу прослідкувати за інституціональним і процедурним розвитком судової влади та

цивільного судочинства. Часом зміни мали кардинальний характер. Проте велику історичну цінність мають для нас збережені джерела, що стали досягненням національної правової думки. Одне з таких джерел – «Права, за якими судиться малоросійський народ». У певному сенсі вітчизняний історичний досвід є неповторним. А як іще може бути названий період тривалого перебування українських земель у складі різних держав. Ці відмінності впливають і нині. Тому знання своєї історії – ключ на шляху до успішних сучасних реформ.

Метод аналізу та узагальнення судової практики прийнято відносити до числа спеціальних методів вивчення цивільного процесуального права. Виправданим вбачається використання цього методу для дослідження прикладних проблем верховенства права у цивільному судочинстві. Судова практика вказує на прогалини та інші недоліки законодавства, що, зрештою, дає змогу оцінювати ефективність матеріальних і процесуальних норм, висловлювати пропозиції та рекомендації щодо підвищення його якості.

Висновки. Методологія є галуззю наукового знання, на формування якої значний вплив справляє філософія права. Методи дослідження – об’єктивні за своєю природою. Роль методології полягає у формуванні нового знання щодо предметів, які досліджуються. Йдеться також про такі її функції, як: систематизація і перевірка отриманих теоретичних знань.

Праворозуміння впливає на з’ясування сутності верховенства права в цивільному судочинстві. Позитивізм, тривалий час пануючи у вітчизняній юридичній науці, справляє і нині значний методологічний вплив на аналіз цивільного процесуального права як системи формально визначених правил поведінки, санкціонованих державою. Однією з характерних особливостей методології дослідження проблем верховенства права варто вважати використання загальнонаукових, загальноправових і спеціальних прийомів і способів.

1. Гулик А. Г. Реформа цивільного судочинства в умовах європейської інтеграції України. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство: монографія / за заг. ред. С. Я. Фурси, С. С. Бичкової. Київ: Алерта, 2023. 640 с.
2. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... докт. юрид. н.

Київ, 2012. 40 с. 3. Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... докт. юрид. н. Київ, 2014. 35 с. 4. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: автореф. дис. ... докт. юрид. н. Харків, 2021. 39 с. 5. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ: Юридична думка, 2018. 334 с.

References

1. Hulyk A. H. Reforma tsyvilnoho sudochynstva v umovakh yevropeiskoi intehratsii Ukrainy. Tsyvilnyi protses: teoriia i praktyka. Kontseptsii vchenykh z udoskonalennia zakonodavstva pro tsyvilne sudochynstvo: monohrafiia / za zah. red. S. Ya. Fursy, S. S. Bychkovoi Kyiv: Alerta, 2023. 640 s. 2. Tymchenko H. P. Pryntsyty tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. n. Kyiv, 2012. 40 s. 3. Kurylo M. P. Yednist tsyvilistychnoho protsesu: problemy teorii i praktyky: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. n. Kyiv, 2014. 35 s. 4. Tsvina T. A. Pryntsyty verkhovenstva prava u tsyvilnomu sudochynstvi: teoretyko-prykladne doslidzhennia: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. n. Kharkiv, 2021. 39 s. 5. Dzhavadov Kh. A. Problemy efektyvnosti tsyvilnoho sudochynstva. Kyiv: Iurydychna dumka, 2018. 334 s.

Zubach Vasyl. Methods of researching the rule of law in civil proceedings

The article attempts to comprehend the methodological foundations of the study of the rule of law in civil proceedings. The author substantiates the thesis that in the course of reforming the judiciary and judicial proceedings, the theory of justice in civil cases is of great importance. Methodology as a part of this doctrine defines scientific techniques, methods, and methods of studying the phenomena of legal reality. The success of transformations depends on how accurately the nature of legal phenomena is understood, and how well the regularities and contradictions in the development of social relations regulated by law are identified. The national legal system is only at the stage of perception of the ideas on the rule of law, and this actualizes further comprehensive understanding of this legal phenomenon and its value for national law, in particular, from the perspective of harmonization of Ukrainian legislation with the law of the European Union.

The understanding of law affects the clarification of the essence of the rule of law in civil proceedings. Positivism, which has long prevailed in the national legal science, still has a significant methodological impact on the analysis of civil procedural law as a system of formally defined rules of conduct authorized by the State. One of the characteristic features of the methodology for studying the rule of law issues is the use of general scientific, general legal and special techniques and methods.

Key words: research methodology, rule of law, principles of civil procedure, general legal research methods, judicial reform.